

Tien jaar sociale en culturele rapporten:

Zeven hoofdstukken over cultuur en vrijetijdsbesteding als empirisch-theoretische sociologie

H. Ganzeboom

Abstract

This article discusses the content of the chapters on leisure of the 'Sociale en Culturele Rapporten' ("SCR's") that were published between 1974 and 1984. Special attention is paid to culture consumption. This discussion can be summarized in the following points. First, with respect to the development of problems it is concluded that the SCR problems are largely descriptive and not developed into explanatory problems. Secondly, with respect to theoretical development it is concluded that the SCR's are implicitly organized around two theories. The first theory stresses the importance of knowledge and ability for leisure consumption and is mainly used to explain differences between status groups. The second theory concerns the allocation of time and money between alternative consumptions. This theory is merely used to explain the development over time of leisure activities: the data show a general growth of incidental, but a decline of habitual participation. Finally, an appraisal is made of the research that is done. The SCR's have stimulated the collection of several very important datasets. Although the data-analyses that are shown in the SCR's are fairly well developed, these data are to a large extent under-explored. The author calls for a more extensive use of these data among leisure investigators.

Vrije Tijd en Samenleving (2-4) dec. 1984

1. Inleiding

In deze bijdrage wil ik een beschouwing geven over één bepaald hoofdstuk uit de zes Sociale en Culturele Rapporten (hierna: SCR's) die het Sociaal en Cultureel Planbureau (hierna: SCP) sinds 1974 heeft doen verschijnen. Het gaat om de hoofdstukken die de vrijetijdsbesteding tot onderwerp hebben. Bijzondere aandacht zal ik daarbij hebben voor de delen daaruit over cultuurdeelname. Ik stel mij ten doel deze hoofdstukken te analyseren als een bijdrage aan de empirisch-theoretische sociologie. Daarmee kom ik meteen op een belangrijke beperking van deze beschouwing. De SCR's zijn niet uitsluitend en alleen gemaakt om een bijdrage te leveren aan de empirisch-theoretische sociologie. Wanneer ik de SCR's beoordeel naar de mate waarin zij hieraan voldoen, kan men terecht repliceren dat dit nu eenmaal de bedoeling niet was en dat politiek en beleid de belangrijkste afnemers van de rapporten zijn. Mijn opmerkingen dienen dan ook niet begrepen te worden als een oproep om eens naar een andere opbouw of inhoud te gaan omzien, maar slechts als een rationele reconstructie van hetgeen de SCR's wetenschappelijk t bieden hebben.

Het model van empirisch-theoretische wetenschap volgens welke ik de verhandelingen in de SCR's zal trachten te reconstrueren en te beoordelen is dat van een PTO-sequentie (Ultee-1977). Volgens deze is de theoretisch-empirische cyclus opgebouwd uit Problemen, Theorieën en Onderzoeksuitslagen. Elk van fasen wordt gereguleerd door een of meerdere voorschriften waarin wordt aangegeven hoe de onderdele van deze fasen geformuleerd dienen te zijn (vgl. schema-1).

Schema 1: Een model van theoretisch-empirische
sociologie

PROBLEMEN	- empirisch beantwoordbare vragen - voortbouwend op bestaande kennis: * oude tegenspraken * algemenere problemen * verbreding: toepassing op meer verschijnselen * verdieping: zoeken naar verklarende mechanismen
THEORIEËN	- informatiegehalte - diepte (mechanismen)
ONDERZOEK	- relevantie t.o.v. voorspellingen - kwaliteit dataverzameling en -analyse

Problemen worden daarbij begrepen als empirisch beantwoordbare vragen. Probleemstellingen kunnen volgens verschillende normen naar hun kwaliteit worden beoordeeld. Van belang is vooral de relatie met de achtergrond van reeds beschikbare kennis waartegen een probleem gesteld is. Betreft de probleemstelling een vraag die voortbouwt op de aanwezige kennis? Wordt geprobeerd om de aanwezige kennis te veralgemenen of uit te diepen, door bijvoorbeeld oude hypothesen op nieuwe onderwerpen toe te passen, of door met een nieuwe, algemenere hypothese tot dan toe losstaande resultaten met elkaar in verband te brengen?

Theorieën zijn de hypothetische antwoorden op de probleemstelling. Zij dienen hoger te worden aangeslagen wanneer zij informatiever geformuleerd zijn, dat wil zeggen van toepassing zijn op meerdere verschijnselen die schijnbaar los van elkaar staan. Een ander criterium om de kwaliteit van theorieën te beoordelen is de mate waarin deze een verklaring bieden waarin de diepere mechanismen worden aangege-

ven. Een losstaande hypothese is op zijn hoogst een empirische generalisatie, die al dan niet in verschillende onderzoekingen overeind blijft. Een theorie ontstaat pas wanneer deze hypothese deel uitmaakt van een deductief stelsel, waarin hoger geordende hypothesen gebruikt kunnen worden om de afgeleide voorspellingen te conditioneren met behulp van het verklarende mechanisme.

Ook de behaalde onderzoeksuitslagen kunnen volgens dit schema naar kwaliteit worden beoordeeld. De vraag is dan of het verrichte onderzoek optimaal de verklarende theorie en de daaruit afgeleide voorspellingen op de proef heeft gesteld. Dit kan zowel betrekking hebben op de relatie tussen de onderzoeksuitslag en de onderzochte theorie, als op de kwaliteit van de verzamelde data en de toegepaste analysetechnieken.

De theoretisch-empirische cyclus wordt rondgemaakt doordat de gebruikte theorie in het licht van de behaalde onderzoeksuitslagen wordt beoordeeld. Dit leidt tot de formulering van nieuwe problemen en herhaling van de cyclus. Men kan pas van vooruitgang in kennisvorming spreken indien de cyclus zich regelmatig herhaalt.

2. Het verhaal

Alvorens in te gaan op het verhaal dat de betreffende zes SCR's te vertellen hebben is het dienstig om eerst enige globale lijnen hiervan uit te zetten.

De zeven hoofdstukken uit de zes SCR's die hier ter bespreking staan, heten in vier gevallen 'Vrije Tijd'. Het vergelijkbare hoofdstuk in 1974 valt in twee hoofdstukken uiteen, getiteld: "Kunst en Cultuur" en "Vrije tijd, Sport en Recreatie". In het laatste SCR uit 1984 gaat het om het hoofdstuk getiteld: "Vrije tijd, Media en Cultuur". In deze hoofdstukken houdt men zich bezig met de vormen van

vrijetijdsbesteding die men doorgaans onder 'cultuurdeelname' rekent: toneel, concert, musea, bioscopen, bibliotheken en boekenaankoop. In 1974 wordt een uitgebreid hoofdstuk over cultuurdeelname vergezeld door een kort hoofdstuk over andere vormen van (vrije)tijdbesteding. Vanaf 1976 is men zich in één hoofdstuk op een veel ruimer genre gedragingen gaan richten: onderwerpen die vanaf dat tijdstip ruime aandacht krijgen zijn bijvoorbeeld sport, radio en televisie, toerisme en vakantie en het verenigingsleven. Vanaf 1976 is de verzameling onderwerpen die in deze hoofdstukken behandeld wordt, een tamelijk stabiel gegeven.

Een tweede globale constatering die omtrent de zes SCR's te maken valt, is dat er allerlei teksten zijn opgenomen die niet direct als empirisch-theoretische sociologie reconstrueerbaar zijn. Het betreft vertogen van meer normatieve aard die men misschien het best kan beschouwen als pre- en post-nota's. Hierin worden samenvattingen gegeven van en commentaar geleverd op reeds verschenen overheidsnota's, dan wel een soort voorbeschouwing gegeven op nog te verwachten nota's. Soms wordt ook een algemene beleidsfilosofie ten beste gegeven over onderwerpen als verdelende rechtvaardigheid of de doelstellingen van het cultuurbeleid. Het SCP becommentarieert hierin het overheidsbeleid. Met name over het mediabeleid worden nogal wat opmerkingen in deze sfeer gemaakt. Deze exposés, op zichzelf belangwekkend en de moeite van het lezen waard, betrek ik verder niet in mijn beschouwing.

1974

Het hoofdstuk uit het SCR-1974 begint met iets dat men in de rest van dit en alle overige SCR's maar zelden aantreft: een expliciet geformuleerde probleemstelling. Deze luidt: "Tot op welke hoogte en op welke manier zijn de door de overheid gesteunde

culturele voorzieningen in staat de verschillende bevolkingscategorieën te bereiken?". Deze probleemstelling is van grote betekenis, niet alleen omdat zij één van de weinige expliciet geformuleerde is, maar omdat zij door het SCP naderhand vaker is gesteld: het "Profijt van de Overheid" onderzoek (SCP-1977, 1979) is een antwoord op de overeenkomstige vraag 'wat betreft alle door de overheid gesteunde voorzieningen. Het is een vraagstelling die in de kern zeer sociologisch is, omdat zij verwijst naar verschillen in participatie tussen maatschappelijk herkenbare groepen.

Het onderzoek naar Profijt van de Overheid (ook samengevat in SCR-1980: H12) is uitgevoerd door de overheidsuitgaven aan verschillende voorzieningen per hoofd van gebruikers om te slaan. Vervolgens werd gekeken hoe deze uitgaven zich als 'tertiair inkomen' verdeelden over groepen die onderscheiden zijn naar hun secundair (= netto geldelijk) inkomen. In 1974 is de belangstelling nog niet zo geconcentreerd op inkomensgroepen, maar passeren in het bijzonder gegevens over de verschillen tussen opleidingsgroepen de revue (1974: 146). De hypothese dat vrijetijdsactiviteiten gedifferentieerd zijn naar opleiding wordt expliciet ontleend aan Wipplers (1968) onderzoek naar vrijetijdsbesteding in de provincie Groningen. Ook een ander resultaat van Wippler wordt genoemd: de sterke overlapping van culturele publieksgroepen. De toetsing heeft alleen betrekking op het verband tussen status en cultuurdeelname. Geconstateerd wordt dat de samenstelling van culturele publieksgroepen zich in het bijzonder differentieert naar opleiding en in mindere mate naar inkomen. Goedwillend zou men hier de hypothese kunnen lezen (1974: 147) dat verschillen in opleiding de oorzaak zijn van de geneigdheid tot participatie en dat er bijgevolg ook verschillen naar inkomen zijn. Met andere woorden: het verband tussen inkomen en participatie is in zekere mate een schijneffect dat kan worden wegverklaard door opleiding.

Het verband tussen opleiding en cultuurdeelname wordt in tabel-4 (1974: 146) aangetroffen voor alle negen onderzochte vormen van cultuurdeelname. Aangekend wordt dat de verschillen groter zijn wat betreft professionele en door de overheid gesubsidieerde vormen en minder sterk voor amateuristische en niet-gesubsidieerde culturele activiteiten. De expliciet genoemde probleemstelling wordt vervolgens niet erg expliciet beantwoord. Er wordt op gewezen dat voorzieningen nogal verschillen in de mate van overheidsondersteuning en de verdeling daarvan over sociale groepen. Dit leidt tot nieuwe, voornamelijk normatieve vragen over de verdelingsmaatstaven die de overheid wil hanteren, maar niet tot een duidelijke conclusie.

Interessanter voor deze reconstructie is in hoeverre het resultaat leidt tot het stellen van diepergaande problemen. Het zoeken naar een verklaring volgt inderdaad aan het einde van dit hoofdstuk: met verwijzing (1974: 152) naar De Jagers (1967) studie over concertbezoek wordt verondersteld dat niet de opleiding zelf, maar de daaraan voorafgaande culturele vorming in het ouderlijk milieu de werkelijke determinant van cultuurdeelname is en dat dus ook het verband tussen opleiding en cultuurdeelname een schijneffect is. Men veronderstelt dat cultuurdeelname zowel als de opleiding het resultaat zijn van een daaraan voorafgaande culturele socialisatie. Als tweede verklarende hypothese wordt opgeworpen dat "cultureel-participerend gedrag personen een mogelijkheid biedt zich te identificeren met een bepaalde stand (leefwijze) en zich te onderscheiden van een andere" (1974: 153). In 1974 wordt verder geen toetsing van één van beide theorieën verschaft.

Het in 1974 nog apart staande vrijetijdshoofdstuk is van beschrijvende aard. Van belang voor de argumentatie in toekomstige rapporten zal blijken te zijn dat men hier een tabel aantreft over de hoeveelheid

werktijd vanaf 1870: na 1950 is deze slechts met 5 uur per week afgenomen, na 1962 vrijwel in het geheel niet meer. Over verschillen in deelname tussen bevolkingsgroepen aan verschillende vormen van vrijetijdsbesteding worden nauwelijks tabellen geleverd, maar in de tekst staan wel wat verwijzingen: er wordt geconstateerd dat de deelname van lagere milieus, laaggeklasseerden en lagere inkomensgroepen bij een aantal vormen van vrijetijdsbesteding, zoals bij sportbeoefening, gebruik van natuurgebieden en vakantie geringer is dan bij andere leden van de samenleving.

1976

In 1976 is het probleem van de deelname aan culturele voorzieningen uitgebreid tot alle mogelijke vrijetijdsvoorzieningen. In het bijzonder ook wordt ingegaan op kijk- en luistergedrag, huiselijk verkeer, uitgaan en sport. Het probleem is min of meer gelijk gebleven aan de probleemstelling uit 1974 over culturele activiteiten: "de sociale ongelijkheid in de vrije tijd" (1976: 125).

De samenvoeging van cultuur en andere vrijetijdsbesteding tussen 1974 en 1976 wordt in de SCR's niet expliciet beargumenteerd. De redenen ervoor laten zich desondanks raden: de betreffende SCR-hoofdstukken zijn tamelijk sterk gebonden aan het beleidsveld van het toenmalige Ministerie van CRM (in het bijzonder CR) en daar, zowel als elders (Welters-1975), was de overtuiging opgekomen dat het SCR-1974 eenzijdig aandacht schonk aan de vrijetijdsbesteding van geprivilegeerde groepen.

De samenvoeging is derhalve niet gemotiveerd vanuit theoretisch-empirische overwegingen. Desondanks kan men zich afvragen hoe men haar in de theoretisch-empirische cyclus kan reconstrueren. Er is hier sprake van een overgang naar een grotere groep van verschijnselen en er dient dus gezocht te worden

naar een meer omvattende theorie die zowel van toepassing is op cultuurdeelname als op vrijetijdsbestedingen die daaronder niet te rekenen vallen. Hieronder zal ik aangeven dat het SCP inderdaad zo'n theorie hanteert, namelijk een theorie van tijds- en inkomensallocatie, die is terug te voeren op het werk van Linder (1968) en Becker (1976).

Het hoofdstuk wordt voorafgegaan door een veelzeggende illustratie: een tekening die een "modale vrijetijdsbesteder" toont, op absurde wijze omringd met goederen die hij in zijn vrije tijd consumeert, zoals duikersuitrusting, televisie, hengel, voetbal-kleding, filmcamera, tennisracket, ligstoel en kruiswoordpuzzel.

Naast de gegevens van het Leefsituatieonderzoek 1974 staan nu ook de gegevens van het Tijdsbudgetonderzoek 1975 ter beschikking. De beschikbaarheid van tijdsbudgetdata is van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van de verdere gedachtengang. Het hoofdstuk vangt dan ook aan met een beschouwing over de tijdsbudgetten die verschillende sociale groepen (onderscheiden naar beroep en maatschappelijke positie) tot hun beschikking hebben.

Bij de analyse van de deelname aan vrijetijdsbesteding stuit men vervolgens op het probleem hoe men de grote hoeveelheid activiteiten moet indelen om een beetje orde aan te brengen. Men verwijst naar de resultaten van de factoranalyse van Wippler, vermeldt de onderverdeling in het CBS Vrijetijdsonderzoek 1962 naar licht en ernstig amusement en geeft de resultaten van een eigen factoranalyse. Vervolgens kiest men voor een indeling die met geen van deze drie verwijzingen veel te maken heeft: een indeling naar de omgeving waarin de vrijetijdsbesteding plaats vindt: thuis, in de woonplaats en buiten de woonplaats. Dit heeft bijvoorbeeld tot gevolg dat boeken lezen, museumbezoek en buitenlandse vakanties op drie verschillende plaatsen in het hoofdstuk worden behandeld. Gezien de voorgaande theorieën die de geneigtheid tot deelname aan dit soort activitei-

ten toeschrijft aan de vaardigheden die men heeft of de leefstijl die men wil demonstreren, was het vruchtbaarder geweest bijvoorbeeld de indeling van het CBS naar licht en ernstig amusement te volgen. In het deel over vrijetijdsbesteding thuis worden vervolgens tabellen gemaakt van mediagebruik naar opleiding. Er wordt een vergelijking gemaakt met aanbod van amusement via andere kanalen. Het aanbod van toneel, films en cabaret via de televisie blijkt een sociaal evenwichtig samengesteld publiek te trekken. Ook het luisteren naar klassieke muziek via de radio levert niet zoveel verschillen op als het bezoek van theaters en concertzalen en het luisteren naar pick-up en bandrecorder. Bij de overige vrijetijdsbezigheden, waaronder de leesgewoonten, wordt geen opsplitsing naar opleiding gemaakt.

Cultuurdeelname is in dit hoofdstuk (met uitzondering van leesgewoonten en cultuurconsumptie via de massamedia) ondergebracht bij het uitgaan. Men pakt de lijn van het voorgaande rapport weer op en maakt de meest uitgewerkte tabellen die in 10 jaar SCR's te vinden zijn: deelname aan culturele activiteiten driedimensioneel opgesplitst naar opleiding, opleiding van de ouders en netto gezinsinkomen. De tabel is moeilijk te evalueren, omdat zij een variant op de inmiddels vermaledijde (Stouthard-1979: 205) contrastgroepensplitsing is. Men kan er mogelijk aan ontlenen dat de opleiding de belangrijkste determinant van cultuurdeelname is, de opleiding van de ouders - bij gegeven opleiding van de respondent - ook nog differentieert en de invloed van het inkomen wat kleiner, maar eveneens duidelijk constateerbaar is. De hypothesen uit 1974 doorstaan de toetsing niet erg goed.

Bij sportbeoefening wordt een opsplitsing gemaakt naar opleiding, leeftijd en inkomen, dit maal (zie pagina verderop: 144) in de vorm van een varianti analytisch design. Naast de leeftijd en het inkomen blijkt de opleiding een belangrijke determinant sportbeoefening te zijn. Dit levert een tegenspr

op wanneer men ervan uitgaat dat de invloed van de opleiding via intellectuele vermogens (1976: 145) verloopt. Voor sport heeft men immers geen intellectuele vaardigheden nodig. Als oplossing noemt men de veronderstelling dat ook hier het gezinsmilieu en de socialisatie hierin een belangrijke achterliggende factor is. Als toetsing verwijst men naar niet gepresenteerde gegevens uit het LS074, waaruit dit zou blijken. Omdat de soortgelijke veronderstelling over de werking van het milieu van herkomst op cultuurdeelname niet erg goed de toetsing doorstaat, zou het aardig zijn geweest de betreffende tabel af te drukken. Ook komt men weer terug op levensstijlvariabelen die verschillen tussen hogere en lagere milieus zouden verklaren: lagere milieus spelen om te winnen, hogere milieus voor de lol en dat kun je nu eenmaal langer volhouden. Een toetsing wordt niet verstrekt.

In het verband van de analyse van uitgaansgewoonten worden vervolgens problemen opgeworpen die in de volgende SCR's van overheersende betekenis zullen blijken te zijn: hoe ontwikkelt de mate van deelname aan verschillende voorzieningen zich door de jaren heen en hoe is deze ontwikkeling te verklaren? Een interessant deelprobleem is met name waarom het museumbezoek stijgt, terwijl het bezoek aan het theater afneemt. De volgende veronderstellingen worden hierbij genoemd:

- (1) Museumbezoek maakt deel uit van uitstapjes en vakantiebestemmingen.
 - (2) Theater en muziek hebben relatief meer concurrentie van soortgelijk aanbod via de massamedia.
- Een toetsing wordt niet verstrekt.

Tenslotte wordt de vrijetijdsbesteding buitenshuis behandeld. Er wordt een splitsing gemaakt naar beroep en opleiding en andermaal blijken de hoger opgeleiden meer deelname te vertoeken. Er is overigens ook een verschil naar beroep: boeren en tuin-

ders gaan maar voor 27% op vakantie, in andere beroepsgroepen ligt de deelname zo rond de 60-70%. Bij verblijfsrecreatie van korte duur en dagtochten worden deze tabellen niet gemaakt. Men constateert wel in de tekst dat ook hierbij een hogere opleiding en inkomen tot meer participatie leidt. Ook wordt erop gewezen dat dit soort recreatie (1976: 150) niet het kenmerk is van personen die recreatieve mogelijkheden (zoals een tuin) rond de woning missen. Naturrecreatie heeft niet de functie van een compensatie voor hetgeen men in en om de woning niet vindt.

Een merkwaardige passage (1976: 151-152) treffen we kort daarna aan over deelname aan sportvisserij: "Vissen vormt een activiteit die in afwijking van vele andere bezigheden een oververtegenwoordiging van personen met een lagere opleidingsachtergrond en een arbeidersberoep kent." Men beschouwt deze bevinding kennelijk als een weerlegging van de trend die zich in het voorgaande heeft voorgedaan en grijpt ad hoc terug op een hypothese die Wippler hierover heeft gegeven: vissen zou bij uitstek een contrast zijn met en daarmee een compensatie vormen voor geestdodende arbeid. Nog afgezien van de vraag of nu juist vissen de activiteit bij uitstek is om geestdodende arbeid te compenseren, lijkt de verklaring, gezien het feit dat deze een pagina eerder niet opging voor naturrecreatie, wel erg uit de lucht gegrepen.

Men kan de volgende conclusies verbinden aan de analyse van vrijetijdsbesteding in 1976:

- (1) De uitbreiding van deelname aan culturele activiteiten naar vrijetijdsactiviteiten in het algemeen gaat gepaard met een tamelijk consequente toepassing van de oude hypothese. Bleek eerder dat cultuurdeelname nogal verschilt naar opleidingsgroepen, nu wordt bekeken of dit resultaat standhoudt voor andere activiteiten. Dat blijkt het geval te zijn en dit leidt tot theo-

retische moeilijkheden: gezien de aard van de activiteiten kan men dit niet terugvoeren op intellectuele vermogens die met de opleiding samenhangen.

- (2) Een van de twee hypothesen die in 1974 op het einde is geformuleerd, namelijk over de overheersende invloed van het ouderlijk milieu, wordt weer opgenomen. Ze doorstaat de toetsing niet erg goed, al blijkt het ouderlijk milieu wel van directe betekenis voor cultuurdeelname.

Aan de andere kant moet geconstateerd worden dat het in dit hoofdstuk aan de nodige consequentheid ontbreekt: de verklaring over de invloed van vaardigheden of in het ouderlijk milieu bijgebrachte waarden wordt niet op de proef gesteld; de tabellen worden met telkens andere onafhankelijke variabelen en met telkens andere lay-outs gemaakt; de invloeden van de sociale achtergrond op vrijetijdsbesteding worden in elke afdeling op nogal verschillende wijze aan de orde gesteld. Toch kan men zeggen dat de uitbreiding van het hoofdstuk met alle mogelijke vrijetijdsactiviteiten tot theoretisch-empirische vooruitgang heeft geleid: de verschillende verschijnselen worden geanalyseerd vanuit één hypothese, namelijk dat hogere statusgroepen, in het bijzonder hoger opgeleiden, meer deelnemen dan andere. Een theorie kan men dit niet noemen, het is meer een empirische generalisatie. Verklarende mechanismen worden wel genoemd, maar niet in de toetsing betrokken.

Evenals in 1974 komt de theorie achteraf. Op p. 156 wordt gezegd: "Indien personen door welvaartsverbetering of door een hogere ontwikkeling een nieuw patroon van vrijetijdsbesteding binnen bereik krijgen, wordt hierdoor het bestaande als regel niet verdrongen." Deze uitlating heeft een verwijzing naar het boekje 'The Harried Leisure Class' van de Zweedse econoom S.B. Linder, die "veronderstelt dat deze ontwikkeling ertoe leidt dat vrijetijdsactiviteiten een steeds vluchtiger karakter krijgen of dat uiteenlopende bezigheden zo veel mogelijk zullen

worden gecombineerd". Het is deze hypothese (als het ware het onderschrift bij de illustratie waarmee het hoofdstuk begint) die in de volgende SCR's een prominente rol zal spelen.

1978

Het vrijetijdshoofdstuk van 1978 is geschreven onder gewijzigde maatschappelijke omstandigheden. Uitdrukkelijk genoemd wordt de toegenomen werkloosheid. De expliciete probleemstelling van dit hoofdstuk is de vraag wat daarvan de invloed is: waarin onderscheidt de vrijetijdsbesteding van werklozen en arbeidsongeschikten zich?

Niet genoemd wordt het gewijzigde politieke klimaat, dat gestalte kreeg in de val van het kabinet Den Uyl, dat zo geïnteresseerd was in spreiding van kennis, macht en inkomen. Het is de vraag of er een verband bestaat, maar één ding staat vast: vanaf 1978 is de belangstelling die in de vorige twee SCR's bestond voor de verschillen in vrijetijdsbesteding tussen statusgroepen, nagenoeg verdwenen. Van tabellen, waarin deelname tegen opleiding wordt uitgesplitst, treffen we er nu nog maar enkele aan. In plaats daarvan is de tijdreeks gekomen: de deelname aan activiteiten door de jaren heen. Bij de vraag wat het bereik van het overheidsbeleid is, lijkt de vraag wie er bereikt worden op de achtergrond gedrongen door de vraag hoeveel mensen er bereikt worden.

Het hoofdstuk in 1978 onderscheidt zich verder doordat in een aantal verspreide passages uit de doeken wordt gedaan hoe men de patronen in vrijetijdsbesteding, in het bijzonder zoals die zich tonen bij vergelijking tussen jaren, verklaren kan. In het begin (1978: 113) wijst men erop dat in de voorbije jaren sprake is geweest van een aanzienlijke koopkrachtvermeerdering. Vervolgens (1978: 115): "De grote hoeveelheid geld die voor ontspanning en ont-

plooiing beschikbaar is gekomen, staat niet in verhouding tot de toename van de vrije tijd. Per uur vrije tijd wordt een steeds groter bedrag geconsumeerd." De gevolgen van deze ontwikkeling worden in de slotbeschouwing (1978: 133) gegeven: "Aangezien de koopkracht veel sneller is gegroeid dan de arbeidstijd - c.q. huishoud- of studietijd - korter is geworden, is ook de investering in vrijetijdsvoorzieningen (in uitrusting, lidmaatschappen, e.d.) sneller toegenomen dan het aantal vrije uren om er gebruik van te maken. Op verschillende manieren heeft het publiek zich aan de overvloed van mogelijkheden aangepast. Hierbij zijn te onderscheiden:

- a Vrijetijdsactiviteiten van lage prioriteit of die waarvoor geprivatiseerde alternatieven zijn ontstaan worden opgegeven en/of
- b Vrijetijdsactiviteiten worden met een lagere frequentie of op oppervlakkiger wijze beoefend en/of
- c Vrijetijdsactiviteiten worden met andere gecombineerd."

De theorie die hier wordt uiteengezet, is ook te vinden in het boekje 'The Harried Leisure Class' (Nederlandse vertaling: 'Toekomst en Tijdgebrek') van de Zweedse econoom/parlementariër S.B. Linder. Naar dit boekje wordt in de SCR's tweemaal (1976: 156; 1978: 133) verwezen. Een meer formele en complete behandeling van de economische keuzetheorie die erin beslag heeft gekregen, is te vinden in de werken van de human capital econoom G.S. Becker uit Chicago. Becker heeft zijn ideeën over allocatie van tijd en geld aan consumptieve alternatieven al in de zestiger jaren uiteengezet. Ze zijn te vinden in de 'nieuwe theorie van consumentengedrag' die in 1976 is opgenomen in de bundel 'The Economic Approach to Human Behavior' (i.h.b. hoofdstuk 5-6). Naar Beckers werk wordt in de SCR's, voorzover ik heb kunnen waarnemen, niet verwezen. *

De ideeën van Linder/Becker zijn een goedgeformuleerde theorie van consumentengedrag, waarin de

invloed van tijdsrestricties op consumptie verdisconteerd worden. Daar waar verwacht kan worden dat beschikbare tijd een rol speelt bij consumptie, is zij relevant. Volgens Linder en Becker vormen culturele activiteiten bij uitstek de voorbeelden van tijdsintensieve goederen, dat wil zeggen dat er relatief veel tijd en weinig geld voor nodig is. Zij voorspellen dat bij grote inkomensgroei of in geld goedkoper wordende alternatieve consumpties er een neiging zal zijn steeds minder tijdsintensieve goederen te gebruiken.

Het is deze voorspelling over de trend in consumptie die telkens in de volgende SCR's wordt getoetst (en toetsing doorstaat). De algemene karakteristiek die men in 1978 van de vrijetijdsbesteding geeft, is hieruit te verklaren: steeds meer activiteiten worden in combinatie met andere beoefend, van vrijwel alle onderzochte gedragsvormen neemt over de tijd het aantal regelmatige deelnemers af, terwijl het aantal mensen dat zo nu en dan eens deelneemt, stabiel blijft of toeneemt. In het bijzonder de groei van het museumbezoek blijkt tot deze incidentele (met vakantie en uitstapjes gecombineerde) bezoeken te zijn terug te brengen (1978: 131). Het spelen van muziekinstrumenten is niet erg sterk afgenomen, maar wel zijn er veel minder mensen die piano spelen en veel meer die het op een orgel of gitaar proberen (1978: 123). Sportdeelname stijgt, maar slechts omdat en voorzover het combineerbaar is met gezelligheids- en uitgaansleven (1978: 128). Steeds meer mensen worden lid van meerdere sportverenigingen (1978: 128). Het aantal mensen dat naar sportwedstrijden gaat kijken, neemt niet erg af, maar wel de frequentie waarmee ze gaan kijken (1978: 129).

Een andere trend die wordt geconstateerd is die van privatisering van de consumptie: openbare voorzieningen worden verdrongen door privé-aanschaffen. Hoewel het SCP dit verband niet nadrukkelijk legt, ligt het voor de hand ook deze ontwikkeling terug

voeren tot de allocatie van tijd en geld. Het consumeren van goederen in het eigen huishouden is aantrekkelijker omdat men dit op tijdstippen van eigen voorkeur kan doen. De geldelijke kosten daarvan zijn geringer dan vroeger, vanwege de gestegen inkomens en de goedkope apparaten die ter beschikking zijn. De theorie over de allocatie van tijd en geld is een erg informatieve. Men kan eruit voorspellingen afleiden over allerlei onderwerpen. Niet alleen de ontwikkelingen van deelname en consumptieve bestedingen kunnen ermee geanalyseerd worden, maar men kan ook voorkeuren voor betaald werk/arbeidstijdsverkortening eruit afleiden. Men zou er ook mee kunnen verklaren waarom het doe-het-zelven in en om de woning als vrijetijdsbesteding is toegenomen (1978: 123) en waarom in het algemeen productieve en dienstverlenende functies van het bedrijfsleven naar het huishouden zijn verschoven (1978: 123). Het gaat hier immers om bezigheden waarvan de kosten voor het overgrote deel uit (sterk gestegen) arbeidsloon bestaan, in het bijzonder wanneer men zich deze diensten via het witte circuit verschaft: men kan zich deze goedkoper verschaffen door ze zelf te verrichten of zwart te laten doen.

Met de theorie van tijd en geld kan men ook voorspellen wat er gebeurt wanneer een grote groep mensen opeens wat minder inkomen en veel meer vrije tijd krijgt: zij breiden de tijd uit die ze aan bestaande bezigheden besteden, in het bijzonder voorzover deze geen extra geld kosten. Dat is dan ook het antwoord op de vraag wat het gevolg is van de groei van de groep werklozen en arbeidsongeschikten. Kortom, de theorie over tijd- en geldallocatie is eigenlijk het antwoord op de opgave die zich voordeed toen in 1976 werd overgegaan van de analyse van cultuurdeelname op de analyse van vrijetijdsbesteding in het algemeen. Een gemeenschappelijke noemer van al deze activiteiten zijn de kosten in geld en tijd die erin gestoken worden. Deelname aan activiteiten en ontwikkelingen daarin zijn vanuit

dit aspect analyseerbaar. In tegenstelling tot de enkelvoudige hypothese over de invloed van de opleiding en daarmee gecorreleerde statusdimensies, is er hier sprake van een informatieve theorie, waaruit men telkens nieuwe uitspraken kan genereren op schijnbaar los van elkaar staande verschijnselen.

Ik meen dat Linders en Beckers' theorie over de allocatie van tijd en geld nog veel meer voorspellingen inhoudt en dat deze lang niet alle even succesrijk zijn. Het SCP gebruikt de theorie met name om ontwikkelingen in de tijd te analyseren. Maar de theorie geldt natuurlijk net zo goed cross-sectioneel: als de tijd een belangrijker restrictie op deelname aan activiteiten is dan het inkomen, dan volgt daaruit dat personen met een klein tijdsbudget minder zullen deelnemen dan personen met een groot budget. Men zou daarom de deelname in verband kunnen brengen met de hoeveelheid beschikbare tijd. De TBO-onderzoeken bieden hiervoor ruimschoots de gelegenheid, maar het SCP heeft deze gelegenheid nog niet te baat genomen.

Het ziet er overigens niet naar uit dat deze toetsing zonder meer een succes voor de theorie zou zijn: de groepen met een krap tijdsbudget zijn in 1976 (126) al genoemd: zelfstandigen, boeren en hogere employés. Bij de eerste twee groepen is de deelname aan vrijetijdsactiviteiten wel laag, bij de laatste beslist niet. Personen met een extreem ruim tijdsbudget, zoals gepensioneerden en werklozen, behoren niet tot de erg actieven. Nog erger, er is geen spoor van bewijs dat de differentiatie in deelname aan activiteiten, die voorheen werd toegeschreven aan de opleiding, is terug te voeren op verschillen in beschikbare tijd. Men zou hierover de hypothese kunnen onderzoeken in hoeverre hoger opgeleiden meer vaardigheden hebben om hun tijd efficiënt in te richten.

Zoals het er nu voorstaat, kan men stellen dat de nieuw gelanceerde theorie weliswaar alle kenmerken

van een informatieve theorie heeft, maar dat zij niet wordt toegepast om de oude problemen die er nog lagen op te lossen. Het is ook nog maar de vraag of die problemen er ueberhaupt mee kunnen worden opgelost.

De plaats waar het SCP dit ook zelf constateert is bij de bevinding dat niet-werkenden, ondanks de zee van tijd die ze hebben, 'niet "in sterke mate georiënteerd zijn op vrijetijdsvoorzieningen die dankzij overheidssubsidies gratis of tegen lage prijzen beschikbaar zijn gesteld" (1978: 134). Werklozen bezoeken niet vaker bibliotheken, sociaal-culturele centra, musea, muziek- en toneeluitvoeringen, maar gaan liever vissen, wandelen, lezen of televisie kijken. Vermeld wordt dat dit ook geldt als de niet-werkenden wat betreft leeftijd, opleiding en gezinsomstandigheden overeenkomen met werkenden. Deze uitslag werpt nieuwe problemen op: het zit kennelijk niet in het tijdsbudget en ook niet in met de opleiding samenhangende vaardigheden. Verdere hypothesen hieromtrent zijn niet te vinden. Zij zouden bijvoorbeeld kunnen luiden dat niet-werkenden zich isoleren en zich daarom terugtrekken uit het openbare leven (vgl. Lazersfelds onderzoek in Marienthal).

Is het algemene beeld van het hoofdstuk uit 1978 er een van een tamelijk sterke breuk met de analyse in de twee voorgaande rapporten, hier en daar zijn nog vormen van continuïteit. Een activiteit die in 1978 voor het eerst in het hoofdstuk over vrije tijd wordt geanalyseerd, is de participatie in politieke partijen en belangengroeperingen. De oude hypothese over de invloed van sociale achtergrond wordt opnieuw gebruikt: onveranderlijk tonen ook hierbij de hoger opgeleiden meer participatie dan lager opgeleiden.

Ook vindt men in 1978 (118) één van de meest interessante tabellen die er in 10 jaar SCR gemaakt is: de kijkdichtheid naar opleidingsniveau tussen 1962 en 1977. Er uit blijkt dat televisie kijken een da-

lend cultuurgoed is: lager opgeleiden kijken steeds meer, hoger opgeleiden steeds minder. Deze tabel zou kunnen leiden tot een nieuwe toepassing van de theorie over de invloed van met de opleiding verbonden vaardigheden: zijn wellicht de opleidingsgroepen in deze 15 jaar tijd bij het sterk gestegen opleidingspeil uiteengegroeid in intellectuele vaardigheden? Node mist men de soortgelijke tabellen voor deelname aan culturele activiteiten. Merkwaardig ook, omdat men in 1974 toch begonnen was met de vraag hoe de verschillende publieksgroepen naar sociale achtergrond zijn samengesteld. Uitgezonderd deze tabel over kijkgedrag is er niet een tabel die de feitelijke ontwikkeling in spreiding over statusgroepen van cultuurdeelname of ander gedrag aan de orde stelt.

Concluderend kunnen we zeggen dat in het hoofdstuk over vrije tijd in 1978 een nieuwe lijn voor analyse wordt uitgezet. Deze omvat een goed geformuleerde, informatieve theorie van economische herkomst, waarmee men inderdaad de heterogene verzameling van activiteiten op een noemer kan brengen. Tegelijkertijd blijft echter de oude lijn liggen en blijven oude moeilijkheden onopgelost. Ook aan de oude theorie wordt nauwelijks doorgewerkt. Het is onaanvaardbaar dat de nieuw gebruikte theorie de oude zou kunnen vervangen.

1980

Het hoofdstuk over vrijetijdsbesteding in 1980 is in belangrijke mate een consolidatie van hetgeen er in 1978 was gezegd. De theorie over allocatie van tijd en geld en de gevolgen van de sterke groei van inkomens en de niet zo grote groei van beschikbare tijd wordt op de eerste pagina (1980: 133) uit de doeken gedaan. Er worden weer enige onderzoeksuitkomsten vermeld die als bevestiging van deze theorie

kunnen gelden: de kijkdichtheid neemt de laatste jaren af (1980: 136), het aantal verkochte bladen (van de vluchtige soort ?) neemt toe (1980: 139), het aantal regelmatige bezoekers van bioscopen, culturele voorstellingen (1980: 145) en sportwedstrijden (1980: 149), uitstapjes (1980: 151) neemt voortdurend af, niet de deelname als zodanig. Voor vakanties neemt men steeds meer de eigen auto en steeds minder het openbaar vervoer (1980: 150). Een andere bevestiging van deze theorie is dat de grootste voorkeur voor arbeidstijdverkorting blijkt te bestaan bij hen die het meest verdienen (1980: 134). Het hoofdstuk van 1980 is echter niet meer dan een consolidatie van wat er al was. In de inleiding is uitdrukkelijk sprake van een "beschrijving ... (van) zeer uiteenlopende terreinen van vrijetijdsbesteding tot de ontwikkelingen in deelname. Verdélingsaspecten komen in een algemeen, intersectoraal hoofdstuk ('Bereik en participatie') aan de orde. Zij worden daar niet vanuit theoretisch oogpunt behandeld. De differentiatie die men voorheen aanbracht tussen verschillende aspecten van sociale stratificatie vervaagt steeds meer: lagere beroepsgroepen, lagere opleidingsgroepen en lagere inkomengroepen worden nu bijeengeveegd tot 'lagere milieus" (1980: 135, 147), terwijl men voorheen nogal een punt maakte van het verschil tussen deze dimensies. In het hoofdstuk uit 1980 treft men ook niet geen duidelijke probleemstelling aan, noch kan men deze ontleen aan het gestelde.

Een nieuw geanalyseerd onderwerp is in 1980 de deelname aan creatieve activiteiten. Ook dit blijkt op de bekende manier te verschillen naar genoten opleiding. Datzelfde blijkt ook te gelden voor vrijwilligerswerk (1980: 152-153), en wel des te meer naar mate dit werk meer tijd kost.

Voor het overige is dit hoofdstuk erg rijk aan meer normatieve beleidsfilosofieën, onder meer over vrijwilligerswerk, mediagebruik, cultuuraanbod, sportieve recreatie en toeristenbeleid.

Samengevat: in 1980 treft men wat betreft theorievorming geen nieuwe ideeën aan, en slechts enkele nieuwe toetsingen van de oude ideeën. Er wordt voortgeborduurd op de oude patronen. Tegelijkertijd wordt de oude aandacht voor verschillen tussen onderscheiden dimensies van de sociale ladder verlaten.

1982

In 1982 treft men weer een volwaardige probleemstelling: wat zijn de gevolgen van de inmiddels duidelijk voelbare inkomensteruggang? Is er sprake van een versobering in de vrijetijdsbesteding? Het antwoord op deze vraag kan men opnieuw afleiden uit de theorie van allocatie van tijd en geld. Wanneer de inkomens dalen, zal dit betekenen dat men over het algemeen zal bezuinigen op het geld dat men aan vrije tijd te besteden heeft, niet zozeer op de tijd die men erin stopt. Deze veronderstelde gevolgen van de inkomensteruggang blijken nogal mee te vallen: slechts hier en daar merkt men een omzetsdaling in de vrijetijdsbranches. Bij de beschikking over vrijetijdsgoederen in het huishouden treedt zelfs voor geen enkele van de drie onderscheiden inkomensgroepen een teruggang op. Het ligt voor de hand dat deze analyse wat al te ruw is. De teruggang in inkomen zal niet zozeer blijken uit de voorraad van goederen waarover men beschikt, maar uit de nieuwe aanschaffen die men doet, en wel in het bijzonder onder groepen die het meest in inkomen zijn teruggaan. Over dergelijke gegevens beschikt men echter niet. Men had mogelijk wel vergelijkingen kunnen maken tussen overeenkomstige leeftijdsgroepen die tussen 1974 en 1980 op de arbeidsmarkt zijn gekomen.

In het pas verschenen SCR-1984 wordt de vraagstelling uit 1982 over de invloed van de inkomensteruggang opnieuw opgenomen, maar nu met gegevens uit het pas ter beschikking gekomen Aanvullend Voorzieningen Onderzoek 1983. Er zijn enige plekken waar men nu een teruggang kan constateren: over de gehele linie is er minder autobezit en in de hogere inkomensgroepen treft men wat minder luxegoederen als diaprojectoren en zeilboten aan. Deze laatste bevinding moet overigens volgens mij met enige voorzichtigheid worden gezien, omdat de inkomensgroepen een niet goed vergelijkbare samenstelling hebben gekregen. Voor het overige wordt voltooid wat zich al enige jaren aankondigde: het betreffende hoofdstuk is een boekhouding van vrijetijdsbestedend Nederland geworden. Er worden nu alleen nog tamelijk uitgebreide tijdreeksen getoond, waarbij het ongeïnterpreteerd blijft voor welke onafhankelijke variabele het verloop van de tijd staat.

Belangwekkend voor een reconstructie van de theoretisch-empirische lijn van de SCR's is een uitgebreide passage (1984: 202-203) die wordt gewijd aan de verschillende ontwikkelingen in het bezoek aan musea en het bezoek aan theater en concert. Werd in eerdere rapporten dit verschil teruggevoerd op het feit dat museumbezoek wat flexibeler ligt in het tijdbudget (deze verklaring wordt ook nu aangehaald op p. 201) en de groei ervan toegeschreven aan het (buitenlands) toerisme, nu wordt ook een grote rol toegerekend aan de presentatie van het aanbod:

"De presentatie van musea en monumenten staat, dank zij een consequent gevoerd beleid in die richting, open voor een heterogeen publiek. Anders dan de podiumkunsten die in toenemende mate een beroep zijn gaan doen op een publiek van kenners, kunnen beginners hier nog wel in ruime mate aan hun trekken komen. Dat blijkt

bijvoorbeeld ook uit het feit dat de musea de afgelopen tijd veel publiek hebben gewonnen onder incidentele bezoekers. De groep die regelmatig een museum ingaat, is niet toegenomen." (1984: 201)

Iets verderop zegt men:

"Zoals hierboven werd geconstateerd, heeft menig museum aandacht geschonken aan een toegankelijke presentatie van zijn tentoonstellingen of vaste collectie. Daarbij zijn op succesvolle wijze moderne presentatie- en voorlichtingstechnieken toegepast. (...) Bij het aanbod van de gesubsidieerde podiumkunsten heeft niet de bevattelijkheid voor een breed publiek voorop gestaan, maar de ruimte voor artistieke souvereiniteit." (1984: 203)

De hier geponeerde verklaring grijpt andermaal terug op de betekenis van vaardigheden en bevattelijkheid. Dat is een aannemelijk verhaal, waarmee op zichzelf niets mis is. Wat bevreemdend is aan deze passages, is dat zij geponeerd worden en kennelijk niet als empirisch toetsbare veronderstellingen worden beschouwd. Een belangrijke consequentie van deze verklaring is dat musea niet alleen een steeds groter publiek zijn gaan trekken, maar ook een wat betreft intellectuele vaardigheden (opleiding) steeds gespreider publiek, terwijl bij het theater het omgekeerde aan de hand zou zijn. Is dit wel zo? De SCR's verschaffen hierover geen informatie.

3. Conclusie

Welke conclusies laten zich trekken over de analyse van vrijetijdsbesteding in de zes SCR's zoals die in het bovenstaande in hoofdlijnen gereconstrueerd is? Bij mijn opmerkingen volg ik de indeling in proble-

men, theorieën en onderzoeksuitslagen, die in de inleiding is toegelicht.

Probleemstellingen

De hoofdstukken die hier ter bespreking staan worden niet gekenmerkt door een expliciet geformuleerde probleemstelling en een strak daarop afgestemd betoog. Toch kan men in de inleidingen meestal een aantal impliciet gestelde vragen aantreffen, die als probleemstelling voor althans een deel van de tekst functioneren. Men zou de vraagstellingen vanuit theoretisch gezichtspunt als volgt kunnen reconstrueren:

1974: Is het waar dat mensen met een lagere opleiding, een lager beroep en/of een lager inkomen minder deelnemen aan culturele activiteiten?

1976: Is het waar dat mensen met een lagere opleiding, een lager beroep en/of een lager inkomen niet alleen minder deelnemen aan culturele activiteiten, maar ook aan andere vormen van vrijetijdsbesteding?

1978: Is het waar dat niet alleen mensen met een lagere opleiding, een lager beroep en/of een lager inkomen, maar ook werklozen minder deelnemen aan cultuur en andere vormen van vrijetijdsbesteding?

1980: Geen verandering.

1982: Gegeven dat het aantal mensen met een lager inkomen is toegenomen: welke verschuivingen levert dit op in de deelname aan cultuur en andere vormen van vrijetijdsbesteding?

1984: Geen verandering.

De vraagstellingen in een volgend jaar vormen telkens een uitbreiding van de vraagstelling in voorgaande jaren. Het is echter een uitbreiding in de breedte, niet in de diepte. Het zijn problemen die vragen om een beschrijving, zoals in de inleiding in 1980 heel uitdrukkelijk wordt toegegeven. In deze inleiding wordt aangegeven dat het hoofdstuk over vrijetijdsbesteding nogal uiteenlopende zaken bevat: "De beschrijving krijgt (...) een heterogeen en onvolledig karakter, omdat zeer uiteenlopende terreinen van vrijetijdsbesteding en dienstverlening aan de orde komen ..." (1980: 133). Met andere woorden: men geeft hier het doel op om een geïntegreerde beschrijving van de vrijetijdsbesteding te bieden en meent dat het moeilijk is een systematiek aan te brengen. Naar mijn mening is dit een zekere onderschatting van hetgeen de SCR-hoofdstukken werkelijk te bieden hebben. Wel lijkt het mij dat de mate van systematiek en het theoretische gehalte na 1978 eerder is afgenomen dan is toegenomen.

De probleemstellingen van het SCP zijn in eerste instantie niet voortgekomen uit theoretische overwegingen. Zij reflecteren eerder veranderingen in het conjuncturele en politieke klimaat dan een theoretisch-empirische cyclus. Dat wil weer niet zeggen dat zij theoretisch-empirisch onbelangrijk zouden zijn. Integendeel, de vraag naar de invloed van werkloosheid en inkomensteruggang is rechtstreeks ondergeordend aan het algemenere probleem welke rol tijdsbudget en inkomen spelen bij de keuze van vrijetijdsbesteding.

Problemen dienen in het bijzonder beoordeeld te worden tegen de achtergrond van bestaande kennis. Het SCP is ruimhartig geweest in het gebruik van eerdere bronnen. Voorgangers waarop men zich het meest beroept, zijn het CBS Vrijetijdsonderzoek van 1962 (waaruit ook gegevens opnieuw worden gebruikt) en het vrijetijdsonderzoek van Wippler (uitgevoerd

in 1965 in de provincie Groningen). Voor wat betreft de eerste twee jaren lijkt de verwijzing naar de dissertatie van De Jager (1967; berustend op onderzoek in 1962) over de invloed van milieu en culturele socialisatie van groot belang.

Wat was de stand van zaken in het onderzoek naar vrijetijdsbesteding in 1974, toen het SCP haar onderzoeksserie begon? De CBS vrijetijdsonderzoekingen van 1955 en 1962 hadden aangetoond dat er grote verschillen in vrijetijdsbesteding waren tussen statusgroepen. In 1955 stond het onderscheid naar beroepsgroep nog voorop. Overeenkomstig de sociologische traditie van die dagen zag men in het beroep de dimensie waarin verschillende determinanten van sociale ongelijkheid (vaardigheden, inkomen, leefstijl) samenkomen. In 1962 was dit perspectief veranderd: de tabelsplittingsingen hebben dan doorgaans de opleiding als onafhankelijke variabele.

Wat betreft data-analyse werd in de CBS-rapportering van geen andere technieken dan percentering en tabelsplitsing gebruik gemaakt. Het merkwaardige is overigens dat het rapport over 1955 delen bevat die op dit punt uitgewerkter zijn dan het rapport over 1962. In een nog steeds behartigenswaardige analyse van de hand van C.J. Lammers, eertijds CBS-medewerker, werd via een vierdimensionele tabelsplitsing uit de doeken gedaan dat de bestudeerde vrijetijdsbestedingen (alle culturele activiteiten) onder invloed stonden van zowel de opleiding, de beroepsgroep als het inkomen. Een soortgelijke analyse treft men in 1962 niet aan.

Het onderzoek van Wippler had in 1968 een aantal noviteiten gebracht. Ten eerste gebruikte hij factoranalyse om een grote lijst van vrijetijdsactiviteiten te ordenen in homogene groepen, waarvan men kan veronderstellen dat zij onder invloed van dezelfde achtergrondvariabelen staan. Hierbij trad in het bijzonder een grote overlap aan het licht tussen culturele activiteiten. Ten tweede gebruikte Wippler regressie-analyse om de invloed van onafhankelijke

variabelen te bepalen. Zijn conclusie ten aanzien van culturele activiteiten was dat de opleiding hier van zeer overheersende invloed is en het inkomen en het beroepsprestige van marginale betekenis. Ook voor een andere groep vrijetijdsbestedingen, de sportieve genoegens, bleken de leeftijd en de opleiding de enige determinanten van gewicht. Ten derde bracht Wippler zijn resultaten in verband met een soort theorie die in de vrijetijdsliteratuur in omloop was: activiteiten in de vrije tijd zouden aan de ene kant een compensatie kunnen vormen voor vervelende aspecten van de werksituatie (compensatie) en aan de andere kant in het verlengde kunnen liggen van vaardigheden die men in de werksituatie gebruikt (congruentie). Dit is een tamelijk oninformatieve hypothese zolang niet wordt aangegeven voor welke (beroeps)groepen en welke vrijetijdsactiviteiten het compensatie- dan wel het congruentie-effect van toepassing is. Ten vierde voegde Wippler aan zijn proefschrift prognoses toe, o.m.: omdat de gemiddelde opleiding toeneemt, zou ook het daarmee verbonden cultureel-participerend vrijetijdsgedrag toenemen; om dezelfde reden zou het knutselen en doe-het-zelven afnemen; omdat het aantal jeugdigen afneemt zou de deelname aan sportbeoefening verminderen. Voorspellen is moeilijk, vooral als het om de toekomst gaat: hoewel de aanvangsvoorwaarden vervuld zijn, zijn de ontwikkelingen juist de andere kant opgegaan.

Hoe verhouden de probleemstellingen van het SCP zich nu tot de geschetste stand van van de wetenschap? Ten eerste kan men deze beschouwen als een replicatie van en voortbouwen op de resultaten van Wippler. Omdat deze slechts betrekking hebben op de provincie Groningen en in vergelijking met eerder onderzoek een exorbitant groot effect van de opleiding toonden, is dit erg nuttig. De SCP-analyses tonen inderdaad een groot effect van de opleiding aan, maar staan bij die van Wippler (en zelfs die van Lammers

in 1955) ten achter doordat ze niet consequent laten zien hoe dit effect zich verhoudt tot dat van inkomen en beroep. Waar men wel de betreffende gegevens presenteert, heb ik de indruk dat de resultaten van de SCR's een correctie op Wipplers conclusies leveren, in die zin dat zij een grotere rol van het inkomen tonen. Als een regelrecht voortbouwen op de resultaten van Wippler kan men ook beschouwen dat 'is aangetoond dat de verschillen tussen opleidingsgroepen zich wat betreft zo ongeveer alle onderzochte vormen van vrijetijdsbesteding voordoen. Voortbouwen is er ook in de zin dat de SCR's Wipplers prognoses weerleggen: culturele activiteiten nemen niet toe; knutselen en doe-het-zelven nemen wel toe; sportdeelname is spectaculair gestegen. Er moet dus wat mis zijn met de gedachtengang dat deze activiteiten uitsluitend een functie zijn van opleiding, inkomen en leeftijd.

Ten tweede kan men stellen dat het SCP met de theorie van allocatie van tijd en geld een oplossing aandraagt voor sommige moeilijkheden die men met de oude hypothesen ontmoette. Men kan de weerlegging van Wipplers voorspellingen over cultuurdeelname en doe-het-zelven verklaren door te wijzen op het belang van tijdsbudgetten en de consumptiedruk daarop. Op dit punt wordt dus een zekere vooruitgang geboekt ten opzichte van de bestaande traditie.

Een derde punt blijft echter in welke mate men de problemen die er lagen toen eenmaal het overheersende belang van opleiding en andere statusfactoren was aangetoond, heeft kunnen verdiepen. De vraag die men naar aanleiding van de eigen resultaten en die van Wippler had moeten stellen, is: hoe komt het eigenlijk dat de opleiding zo'n overheersende invloed heeft? Her en der in de SCR's staan twee theorieën genoemd die hier een antwoord kunnen geven. De ene is dat hogere statusgroepen over meer vaardigheden beschikken om van sommige vrijetijdactiviteiten te genieten, en de andere dat hogere statusgroepen aan deze activiteiten deelnemen om hun levensstijl te

demonstreren. Van beide theorieën wordt in de analyse niet meer iets gehoord, wanneer nieuwe onderzoeksresultaten worden aangedragen. Zij worden er nog wel eens bijgehaald om als verklaring achteraf te dienen: zie het gestelde over het museumbezoek in 1984. Om tot een groei van kennis te komen zou men echter de betreffende vaardigheden en leefstijlen meetbaar moeten maken om te laten zien dat dit nu juist de intermediërende variabelen zijn.

Theorieën

In het bovenstaande hoop ik te hebben aangetoond dat deze hoofdstukken over vrijetijdsbesteding niet zo beschrijvend en theorieloos zijn als sommigen (Berting & Cachet-1976) denken en het SCP ook zelf in sommige passages naar voren brengt. Men werkt duidelijk met hypothesen om de onderscheiden gebieden op één noemer te brengen en slaagt er ook in om het steeds groter wordend gebied van analyse op deze wijze te integreren. Vooruitgang is er ook in de zin dat aanvankelijk met een enkelvoudige hypothese wordt gewerkt, terwijl na verloop van tijd een informatieve theorie haar intrede doet. Tegelijkertijd met deze positieve beoordeling moeten enige negatieve punten genoemd worden.

Het eerste is dat toch de theoretische gezichtspunten in het gebruik het stadium van enkelvoudige hypothese, dan wel empirische generalisatie zelden te boven gaan. De uitbreiding wordt gevonden in de breedte, doordat telkens nieuwe bevindingen over hetzelfde worden toegevoegd. Van een verdieping is slechts in een aantal interpreterende formuleringen sprake, maar men vindt ze niet terug in nieuwe toetsbare voorspellingen, noch in het gerapporteerde onderzoek. Hiermee doel ik op het feit dat men niet duidelijk geprobeerd heeft theoretisch-integrerende variabelen als vaardigheden, leefstijlen en tijdsbudgetten meetbaar te maken en in de analyse te

betrekken.

Ten tweede moet bij deze conclusies nog eens gewezen worden op de breuk die er zit tussen de aanvankelijk gehanteerde veronderstelling over de invloed van statusfactoren en de later gehanteerde veronderstelling over de invloed van tijdsbudgetten. Terwijl deze twee hypothesen op dezelfde verschijnselen betrekking hebben, worden zij nooit met elkaar in verband gebracht, maar geheel gescheiden gebruikt. Het bestaan van deze twee hypothesen leidt in sommige gevallen echter tot tegengestelde voorspellingen over vrijetijdsbesteding. Dat vraagt om de integratie ervan in een bovengeordende, meer complete theorie, waarin zowel de invloed van inkomen, tijdsbudgetten, vaardigheden als leefstijlen met elkaar in verband wordt gebracht en hun onderling gewicht wordt aangegeven. Hiervan ontbreekt elk spoor.

Onderzoeksuitslagen

Over de relevantie van de onderzoeksuitslagen met betrekking tot de gestelde problemen en gehanteerde theorieën is in het bovenstaande al het een en ander gezegd. In het beschikbare materiaal zijn mijns inziens gegevens aan te wijzen die zowel vanuit beleidsmatig als theoretisch oogpunt relevant zouden zijn geweest.

Van betekenis had kunnen zijn, wanneer onderzocht was in hoeverre de invloed van de opleiding door de tijd heen is veranderd. Het lijkt aannemelijk dat de verschillen in cognitieve vaardigheden tussen groepen met een verschillende opleiding is toegenomen, terwijl leefstijlen in de afgelopen decennia steeds minder scherp van elkaar zijn afgescheiden. Vanuit de ene theorie voorspelt men daarom dat de opleiding een meer overheersende rol is gaan spelen door de jaren heen, terwijl de andere een afnemende rol voorspelt. De enige relevante tabel hierover vinden we in 1978, waarin wordt aangetoond dat de opleiding

steeds sterker gaat discrimineren in kijkgedrag. Dat soortgelijke tabellen niet gemaakt zijn voor andere vrijetijdsvormen, is een onbegrijpelijke omissie. Immers, deze tabellen zijn niet alleen om theoretische, maar ook vanuit cultuurpolitieke redenen van eminent belang.

Een andere analyse die voor de hand ligt is de vraag in hoeverre vormen van vrijetijdsbesteding verschillen naar de mate waarin zij onder invloed staan van achtergrondvariabelen. Met de beantwoording van deze vraag is in 1974 wel een begin gemaakt. Men kwam toen in het kader van de vraag naar rechtvaardigheid van verdeling van overheidsuitgaven over verschillende voorzieningen onder meer tot de bevinding dat de zwaar gesubsidieerde professionele cultuursector een veel exclusiever publiek trekt dan de nauwelijks gesubsidieerde amateursector. Soortgelijke tabellen zijn daarna niet meer gemaakt. Dat is erg jammer, want de vraag naar verschillen tussen activiteiten in exclusiviteit van publieksgroep is niet alleen van praktisch-politiek, maar ook van theoretisch belang. Wanneer men, zoals het CBS in 1962 heeft gedaan, activiteiten had ingedeeld naar 'licht' en 'ernstig' (of naar 'moeilijk' en 'gemakkelijk'), kan men toetsen of de verklaring opgaat dat de overheersende invloed van opleiding te wijten is aan de intellectuele vaardigheid die deze met zich meebrengt. Tenslotte had men de invloed van het tijdsbudget kunnen toelichten door dit budget zelf in de analyse te betrekken.

De empirische basis van de hoofdstukken wordt gevormd door onderzoeksgegevens die (mede) door het SCP zelf in een aantal grootscheepse surveys zijn verzameld. Dit zijn de driejaarlijkse Leefsituatieonderzoekingen (LSO-1974, 1977, 1980, 1983), de vijfjaarlijkse Tijdsbudgetonderzoekingen (TBO-1975, 1980) en de Aanvullende Voorzieningengebruik Onderzoekingen die tot nu toe twee keer zijn gehouden (AVO-1979, 1983). Naar mijn mening behoort de ver-

zameling van deze data tot de belangrijkste implicaties die de SCR's voor de theoretische-empirische sociologie heeft. De verzamelde data zijn representatief, groot van omvang en vormen een regelmatige replicatie. Ook bevatten zij vaak dezelfde variabelen in een verschillende operationalisatie. In het bijzonder de TBO-data lijken van bijzonder goede kwaliteit, omdat zij zowel doorsnee enquête-vragen naar activiteiten als tijdsbudgetgegevens bevatten. Het is in alle opzichten uniek materiaal dat op geen enkele manier geëvenaard wordt door andere bestaande data. Het SCP kan bovendien niet genoeg geprezen worden, niet alleen voor de snelheid waarmee zij zelf deze data bewerkt, maar ook de snelheid en ruimhartigheid waarmee zij, via het Steinmetzar-chief, deze data aan de wetenschappelijke gemeenschap ter beschikking stelt. Voorzover ik de literatuur overzie, wordt echter slechts spaarzaam van deze gegevens gebruik gemaakt voor secundaire analyse. Dat is een grote nalatigheid, niet van het SCP, maar van sociale wetenschappers aan de universiteiten.

Over de data nog slechts één opmerking. Men maakt steeds gebruik van cross-sectionele gegevens, die periodiek opnieuw verzameld worden onder een nieuwe steekproef. Stouthard (1979: 205) heeft in een bespreking eens opgemerkt dat het verstandig zou zijn paneldata te verzamelen, waarbij dezelfde groep mensen periodiek opnieuw ondervraagd wordt. Paneldata hebben hun moeilijkheden: men houdt een goed panel maar moeizaam in stand en de analyse vraagt om geavanceerde technieken. Toch wil ik graag de opmerking van Stouthard nog eens in herinnering brengen. Enkele problemen die in de SCR's gesteld worden, zoals de invloed van economische ontwikkelingen, zouden veel gemakkelijker te beantwoorden zijn met een paneldesign. Het lijkt mij dat het SCP bij uitstek degene is die de opgave om een sociologisch geïnformeerd panelonderzoek te (blijven) houden tot een goed einde kan brengen.

De eerder genoemde globale lijn dat beschrijving in de recentere rapporten meer vooropstaat dan in de eerste rapporten, vindt men ook in de tabellen terug. Veel daarvan geven een tijdreeks weer van gemiddelde consumptiepatronen en deelnamecijfers of verkoop- en bezoekcijfers van accommodaties, uitgezet tegen het verloop van de tijd. Deze soort tabellen vindt men ook in de Statistische Zakboeken van het CBS of in overzichtsboeken als "Tachtig Jaar Statistiek in Tijdreeksen" (CBS-1979). De gepresenteerde tijdreeksen tonen het verloop van een of meerdere afhankelijke variabelen, terwijl de onafhankelijke variabelen onbenoemd blijven. De omliggende tekst bevat doorgaans een beschrijving van wat hier als onafhankelijke variabelen gedacht is: de invloed van het overheidsbeleid, de stijging of daling van de inkomens, de gegroeide werkloosheid. Andere soorten tabellen geven de verschillen in deelname aan activiteiten of faciliteiten weer naar sociale groepen, waarbij er een bijzondere belangstelling uitgaat naar opleiding, inkomen en leeftijd, op afstand gevolgd door maatschappelijke positie, sekse, burgerlijke staat en een aantal andere. Een volgende variant bevat gegevens in meer dimensies: het verloop van het verband tussen cultuurdeelname en opleiding op verschillende tijdstippen of de invloed van opleiding, beroep en inkomen op cultuurdeelname in één tabel (1976: 143). Het gebruik van deze technieken is steeds spaarzaam geweest en wordt naar het einde toe zeldzamer. De laatste meerdimensionele tabellen dateren van 1978 en 1980.

Men kan stellen dat de SCR-hoofdstukken in steeds sterkere mate het karakter krijgen van een boekhouding van vrijetijdsbestedend Nederland, waarbij veronderstellingen over de werkzame mechanismen impliciet blijven en impliciet worden.

Enig commentaar past bij de gebruikte analysetechnieken. Deze zijn van dien aard dat het lijkt alsof

de sociaal-wetenschappelijke methodologie sinds de jaren vijftig geen wezenlijke veranderingen heeft ondergaan. In deze SCR-hoofdstukken treft men slechts tabelsplitsingen aan. Zelfs deze verdwijnen met het verstrijken van de tijd steeds meer. Vergeefs zoekt men naar modellen voor de gegevens, zoals een padanalyse of een variantie-analyse. Naar ik aanneem, komt deze terughoudendheid voort uit de overweging dat deze ingewikkeldheden toch niet zijn uit te leggen aan het publiek waarvoor de SCR's bestemd zijn.

Dit lijkt mij een weinig gelukkig gekozen positie, in het bijzonder als zij ertoe geleid heeft dat alle multivariate analyse uit de hoofdstukken verdwenen is. Wanneer men wil duidelijk maken dat vrijetijdsbesteding een functie is van een complex van factoren, moet men naar mijn mening de hiervoor geëigende procedures gebruiken of helemaal niets. Voorts zou ik willen inbrengen dat een goed gekozen en goed toegelicht model ook voor leken inzichtelijker is dan ruwe tabelgegevens. In het rapport van 1976 wordt op p. 142 cultuurdeelname uitgesplitst naar opleiding, opleiding ouders en inkomen, terwijl op p. 143 sportdeelname wordt uitgesplitst naar opleiding, leeftijd en inkomen. In het eerste geval is de ongelukkige keuze gedaan om de percentages te laten zien via een hiërarchische figuur die geïnspireerd is op de zgn. contrastgroepenmethode, waarbij de aantallen niet vermeld worden. Dit maakt het onmogelijk om uit de figuur terug te rekenen hoe de effecten van de drie variabelen zich tot elkaar in grootte verhouden. In het tweede geval is de in wezen gelijke informatie getoond via een volledig gekruist variantie-analytisch design, waarbij men met enig rekenwerk zelf het onderling gewicht van de effecten kan bepalen. Dat is al beter, maar in beide gevallen zou het verhelderend zijn geweest om een eenvoudig model bij te leveren van het type:

$$\% \text{ deelname} = b_0 + b_1 * \text{opleiding} + b_2 * \text{inkomen} + b_3 * \dots$$